च.सि.6. वमनविरेचनव्यापत्सिद्धिं अध्याय

Vd. Pallavi Yeshwantrao Patil

MD (Ayu.) (Samhita)
Dip. In Manuscriptolgoy
PhD (Ayu.) (Samhita) (Scholar)
Assistant Professor, Dept. of Samhita Siddhanta
MAM’s SSAM, Hadapsar, Pune – 28

- **अध्यायाचा उपक्रम–**
- वमन आणि विरेचन यांच्या व्यापदांची सिद्धी वर्णन
- प्रथम बस्तिव्यापत् सिद्धी अध्याय- आचार्य बस्तीचे प्राधान्य सिद्ध

- **विषयाची सुरुवात**–
- ऊर्ध्वशोधन आणि अनुलोमशोधन (वमन आणि विरेचन) प्रयोगाचा योग्य विधी
- हे प्रयोग योग्य प्रकारे न केल्याने होणारे उपद्रव
- या उपद्रवांची चिकित्सा यांचे वर्णन

- **ऋतूंचे विभाग-** ग्रीष्म-अत्युष्ण
  वर्षा-अधिक वर्षा.
  हेमंत-अधिक शीत

ऋतूंचे प्रकार –

विशेष	**साधारण**
ग्रीष्म-वैशाख- ज्येष्ठ	प्रावृट-आषाढ-श्रावण
वर्षा-भाद्रपद-अश्विन	शरद - कार्तिक-मार्गशीर्ष
हेमंत-पौष-माघ	वसंत- फाल्गुन-चैत्र

संशोधनासाठी योग्य ऋतू-

शुची (आषाढ) आणि नभ (श्रावण) - प्रावृट
ऊर्ज (कार्तिक) आणि सह (मार्गशीर्ष)- शरद
तपस्य (फाल्गुन) आणि मधू (चैत्र)- वसंत

परिस्थितीनुसार(प्रावृद (शरद, वसंत) ऋतूंशिवाय इतर काळामध्येसुद्धा संशोधन

संशोधनापूर्वी स्नेहन आणि संशोधनाच्या शेवटी शमनासाठी स्नेह

- वमन, विरेचन यांच्यामध्ये मधून मधून स्नेहन आणि स्वेदन
- संशोधनानंतर शेवटी स्नेह प्रयोग

विरेचनास अयोग्य व्यक्ती

विसर्पपिडकाशोफकामलापाण्डुरोगिणाः।
अभिघातविषार्तांश्च नातिस्निग्धात् विरेचयेत् ॥

विसर्प,
पिडका,
शोथ,
कामला,
पांडु
अभिघात
विषपीडित व्यक्तीना

अतिस्नेहन झाले असले तरी त्यांना विरेचन देऊ नये.

या ठिकाणी विरेचन हा शब्द लाक्षणिक आहे. म्हणून विरेचन म्हणजे वमन, विरेचन आणि बस्ती असा अर्थ गृहीत

रूक्ष विरेचन प्रयोग

विसर्पादी रुग्ण सोडून
शरीर अतिप्रमाणात स्निग्ध असेल तर स्निग्ध विरेचन देऊ नये.

स्नेहप्रयोगाने-   शरीरातील दोष उत्क्लिष्ट
दोषनिर्हरणासाठी रूक्ष विरेचन द्यावे.

संशोधनाचा सम्यग्योग-

- भोजन पचल्यानंतर स्नेहन आणि स्वेदन करून एकाग्र मनाने औषधप्राशनाने सम्यग्योग होतो.

स्नेहन,स्वेदनाची संशोधनासाठी क्रियाशीलता-

स्नेहनानंतर स्वेदन केल्यावर त्या स्वेदन प्रयोगामुळे स्थिर दोषसुद्धा विचलित होतात.

स्नेहनानंतर औषधप्रयोग केल्यावर कफ़ादी दोष शरीरातून सहजपणे काढले जातात

दृष्टांत- स्नेहन स्वेदन यांचे एकत्रित कार्यशीलत्व

क्षार आणि उष्णता यांच्या संयोगामुळे वस्त्रातील मळाला उत्क्लिष्ट करून काढून टाकले जाते.

अजीर्णामध्ये संशोधनामुळे हानी-

अजीर्ण असताना वमन-विरेचन देऊ नये

- भोजन पचले नसताना
- वमन दिल्यामुळे ग्लानी आणि विबंध होतो.
- वामक द्रव्य-विरेचन
- विरेचक द्रव्य-वमन

मात्रायुक्त औषधाची लक्षणे-

- अल्पमात्रेत प्रयोग करूनही अतिशय वेगाने कार्य करणारे असेल,
- दोषांना सहजतेने दूर करेल,
- सहज पचणारे असेल,
- सहजतेने ग्रहण करण्यायोग्य असेल,
- आनंद देणारे
- रोग दूर करण्यास समर्थ असेल,
- कोणताही विकार किंवा उपद्रव उत्पन्न करीत नसेल
- किंवा उपद्रव अधिक कष्टदायक नसणारे असेल,
- उत्तम गंध, वर्ण आणि रसयुक्त असेल

औषधाचा सम्यग्योग

- (मानस दोष- काम-क्रोध-लोभ-मोह शोक-मद-मात्सर्य-ईर्ष्या-द्‌वेषादी हटवून)
- एकचित्त होऊन औषध-प्रयोगाने सम्यग्योग-

वमन आणि विरेचनाच्या पूर्व दिवसाचा आहार

वामक औषध
वमनाच्या आधी एक दिवस
कफवर्धक,
सहज पचणारा
द्रवप्रधान आहार

कफ वाढल्याने व स्वस्थानातून विचलित झाल्याने वमनावाटे लगेच निघून जातो

विरेचक औषध
पूर्व दिवशी
हलका
गरम आहार

विरेचनाच्या वेळी कफ अल्प झाल्याने दोष शीघ्रतेने निघून जातात.

वमन-विरेचनाची सम्यग्योग लक्षणे-

पीतौषधस्य तु भिषक् शुद्धिलिङ्गानि लक्षयेत् ॥19॥
ऊर्ध्वं कफानुगे पित्ते विपित्तेऽनुकफे त्वधः ।
हृतदोष वदेत्कार्यदौर्बल्ये चेत्सलाघवे ॥20॥

वमनामध्ये- कफानंतर पित्त बाहेर पडले

विरेचनामध्ये- मल व पित्तानंतर कफ बाहेर पडला की, मलाशयाची शुद्धी झाली असे समजावे.

सम्यक शोधन लक्षणे –शरीर कृशता,
दुर्बलता
लघुता-

विरेचनामध्ये औषध शरीरात असूनही शुद्धी लक्षणे असताना

विरेचन
शुद्धी लक्षणे - शरीर-लघुता- विरेचन – वामक औषध-शिल्लक औषध वमनावाटे बाहेर काढावे

शरीरशुद्धी लक्षणे- हलकेपणा वाटत नसेल तर -वमन करवू नये

शरीर स्तैमित्य,
अपानवायूचा अवरोध
ढेकर (उदगार) येत नसतील -**वमन**

शरीर लाघव,कफ पातळ होऊन पडेपर्यंत वमन

– सम्यग्वमनफल

योग्य प्रकारे वमनकर्म- जठराग्नी वाढतो, दोषशमन

वमन (सम्यग्योग)लक्षणे दिसली नाहीत तर-लंघन

सम्यग्योग लक्षणे -लंघन न देता-पेया-विलेपी क्रमाने पथ्य

शोधनानंतर पेयादी क्रमाने पथ्य-

वमन आणि विरेचनाने संशोधन-
शरीरशुद्धी
दोष-निर्हरण झाल्यावर व्यक्तीचा जठराग्नी मंद होतो

तर्पणादी प्रयोग-

कफ आणि पित्ताचे शोधन अल्प,
रोगी मद्य पिणारा
वात-पित्तप्रकृतीचा

पेयाऐवजी स्वच्छ (पातळ) तर्पण द्यावे
विलेपीच्या ऐवजी (दाट) तर्पण धावे.

औषध पचल्याची लक्षणे

अनुलोमोऽनिलः स्वास्थ्यं क्षुत्तृष्णोर्जो मनस्विता ।
लघुत्वमिन्द्रियोद्गारशुद्धिर्जीर्णौषधाकृतिः ॥
क्लमो दाहोऽङ्गसदनं भ्रमो मूर्च्छा शिरोरुजा ।
अरतिर्बलहानिश्च सावशेषौषधाकृतिः ॥

- वातानुलोमन
- स्वास्थ्यं
- क्षुत्तृष्ण
- शरीरबल आणि शक्ती (ऊर्जा),
- मन बलवान
- लघुत्व
- द्गारशुद्धि

औषधाचे पचन न झाल्याची लक्षणे

दुर्बलता(क्लम)
दाह,
अंगसदन (शरीर गळून गेल्याप्रमाणे वाटणे)
डोके गरगरणे,
मूर्च्छा ,
डोके दुखणे
अस्वस्थता (अरति)
दुर्बलता

औषधाचे उपद्रव होण्याची कारणे

ज्या औषधाचा प्रयोग-

1. अयोग्य वेळी (अकाले)
2. अल्प मात्रेमध्ये
3. अधिक मात्रेमध्ये,
4. औषध जुने झाल्यावर
5 समान गुणांच्या औषधाच्या भावना न देता
6. योग्य संस्कार न करता

आध्मानं परिकर्तिश्च स्रावो हृद्गात्रयोर्ग्रहः ।
जीवादानं सविभ्रंशः स्तम्भः सोपद्रवः क्लमः॥
अयोगादतियोगाच्च दशैता व्यापदो मताः ।
प्रेष्यभैषज्यवैद्यानां वैगुण्यादातुरस्य च॥

उपद्रव / व्यापद-10

- संशोधक औषधाच्या अयोग/अतियोगामुळे
- प्रेष्य (सेवक), औषध, वैद्य,रुग्णाच्या दक्ष नसण्यामुळे होतात

अयोगजन्य व्यापत

- -1 आध्मान,
- 2. स्राव,
- 3. हृदयग्रह,
- 4. अंगग्रह,

  5. स्तंभ,

  6. उपद्रव
- 7. क्लम

अतियोगजन्य व्यापत

8 परिकर्तिका,
9. जीवादान
10.गुदभ्रंश व संज्ञाभ्रंशरूपी विभ्रंश

सम्यग्योग, अयोग आणि अतियोगाची लक्षणे-

संशोधक औषधाचा-

सम्यग्योग -योग्य प्रयोग
अतियोग - वमन किंवा विरेचन खूप जास्त
अयोग- औषधाचा विपरीत परिणाम/प्रभाव न होणे/थोडा प्रभाव

(वामक औषधाने विरेचन तसेच विरेचक औषधाने वमन)

विरेचक औषधाचे विपरीत गमन-

कफ उक्लिष्ट होऊन बहिर्गमनान्मुख-
दुर्गंधी
अरुचिकर
अधिक प्रमाणात विरेचन
अजीर्ण

औषध वमन होऊन मुखावाटे बाहेर

प्रतिलोम प्रवृत्तीमध्ये अयोग-

वामक द्रव्य विरेचनाचे
विरेचक द्रव्य वमनाचे कार्य

दोन्ही प्रतिलोम गतीमध्ये काही अंशातच दोष बाहेर - प्रतिलोम-अयोग

औषध पचल्यानंतरचे कार्य-

वमन,विरचन सम्यग्योग झाला नाही, औषध पचले असेल तर परत औषधपान करावे

- तथापि औषध पचले औषधपान करू नये, कारण त्यामुळे औषधाचा अतियोग होण्याची भीती असले

अवस्थेप्रमाणे मृदू किंवा तीक्ष्ण शोधनप्रयोग

वामक किंवा विरेचक द्रव्यांचा अयोग

गुरुकोष्ठ व बलवान रोग्यासाठी-तीक्ष्ण वामक/विरेचक

लघुकोष्ठ व अल्प बलाच्या रोग्यासाठी-मृदू

स्नेहन स्वेदन न करता शोधन केल्यास होणारे उपद्रव-

अस्निग्धास्विन्नदेहस्य रूक्षस्यानवमौषधम् ।
दोषानुत्क्लिश्य निर्हर्तुमशक्तं जनयेद्गदान् ॥38॥
विभ्रंशं श्वयथुं हिक्कां तमसो दर्शनं भृशम् ।
पिण्डिकोद्वेष्टनं कण्डूमूर्वोः सादं विवर्णताम् ॥39॥

स्नेहन स्वेदन न करता रूक्ष व्यक्तीला जुने औषध –
त्या औषधाने दोषोत्क्लेश होईल परंतु ते औषध दोषनिर्हरण करू शकणार नाही

उपद्रव–
1.विभ्रंश (संज्ञाविभ्रंश, गुदविभ्रंश इत्यादी),
2.शोथ,
3.हिक्का,
4. तमसो दर्शनं
5.पिण्डिकोद्वेष्टनं
6. कंडू,
7. सादं
8.शरीर वैवर्ण्य

औषध- अयोगाचा आणखी एक प्रकार

तीक्ष्ण अग्नी-स्नेहन स्वेदनानंतर अल्पमात्रेमध्ये औषध

- औषध पचते
- शीतल उपचारामुळे
- आमदोषामुळे

ते थांबून आपले कार्य नीट करू शकत नाही.
दोषोत्क्लेश- दोष-निर्हरण करू शकत नाही.

अयोगाची चिकित्सा–

उपद्रवामुळे त्रस्त व्यक्तीला

सैंधव आणि तिळाच्या तेलाने **अभ्यंग**

प्रस्तर- संकर- स्वेदन

पूर्वीचे औषध पचल्यावर पुन्हा **संशोधन** औषध

/ गोमूत्रयुक्त निरूह बस्ती द्यावा.

निरूहबस्ती दिल्यानंतर जांगल पशू-पक्ष्यांच्या मांसरसाबरोबर शाली तांदळाचा भात खाण्यास द्यावा

अनुवासन बस्ती द्यावा.

(या बस्तीमध्ये मदनफळ, पिंपळी आणि देवदार यांच्या कल्काने सिद्ध केलेले तेल मात्रापूर्वक वापरावे.)

परत अनुवासन दिल्यानंतर वातहर तेलांनी अभ्यंग करून मग

तीक्ष्ण औषधाने शोधन करावे

संशोधनाच्या अतियोगामुळे होणारे उपद्रव-

- अतितीक्ष्णं क्षुधार्तस्य मृदुकोष्ठस्य भेषजम् ।
  हृत्वाऽऽशु विट्पित्तकफान् धातून्विस्रावयेद्द्रवान् ॥४५॥
  बलस्वरक्षयं दाहं कण्ठशोषं भ्रमंम् ।

लक्षणे

- स्वरक्षय,
- दाह,
- कंठशोष,
- भ्रम
- तृषा

क्षुधार्त-मृदू कोष्ठ-

तीक्ष्ण विरेचक औषध

विरेचनाच्या व्यक्तीचे क्रमाने
मल,
पित्त
कफ बाहेर
विरेचन थांबले नाही तर
रसादी जलीय धातूंचे स्रवण करते.

तीक्ष्ण वामक औषध

वमनामध्ये
क्रमशः -कफ
पित्त बाहेर

वमन थांबले नाही तर
जलीय रस रक्तादी धातूंचे स्रवण होते.

संशोधनाच्या अतियोगामुळे होणाऱ्या उपद्रवांचे चिकित्सासूत्र

विरेचन अतियोग- मधुररसाच्या औषधांचा प्रयोग-वमन,

वमनाचा अतियोग- मधुर रसाच्या औषधांनी विरेचन

शीत परिसेचन
शीतजलावगाह
कषाय आणि मधुर रसाचे अन्नपान,औषध-
रक्तपित्त, अतिसार, दाह, ज्वर -नाशक औषध

} संशोधनाचे वेग थांबवावे.

विरेचनाच्या अतियोगात औषध आणि पथ्य-

अञ्जनं चन्दनोशीरमज्जासृक्शर्करोदकम् ।
लाजचूर्णैः पिबेन्मन्थमतियोगहरं परम् ॥४९॥
शुङ्गाभिर्वा वटादीनां सिद्धां पेयां समाक्षिकाम् ।
वर्चःसाङ्ग्राहिकैः सिद्धं क्षीरं भोज्यं च दापयेत् ॥५०॥
जाङ्गलैर्वा रसैर्भोज्यं पिच्छाबस्तिश्च शस्यते ।
मधुरैरनुवास्यश्च सिद्धेन क्षीरसर्पिषा ॥५१॥

1.रसांजन, रक्तचंदन, वाळा, मज्जासृक्शर्करोदक + भाताच्या लाह्यांचे सत्तू मिसळून प्याल्याने अतिसार नाहीसा होतो.

(2) वटादी क्षीरीवृक्षांच्या पत्रांकुरांच्या स्वरसात किंवा क्वाथात विधिवत केलेल्या पेयेमध्ये मध मिसळून पिण्याम द्यावे.

(3) पुरीष-संग्रहणीय' द्रव्यांनी क्षीरपाक विधीने सिद्ध दूध

(4) जांगल पशु-पक्ष्यांच्या मांसरसाबरोबर शाळीतांदळाचा मऊ भात खाण्यास द्यावा. तसेच पिच्छावस्तीचा प्रयोग

(5) मधुरगणातील औषधांनी सिद्ध घृत दुग्धाचा अनुवासन बस्ती द्यावा

वमनाच्या अतियोगाची चिकित्सा-

- (1) रुग्णाने थंड पाण्याने स्नान करून कफहर द्रव्यांच्या क्वाथात जवाच्या सत्तूचा मंथ मिसळून त्यात घृत-मघ आणि साखर घालून प्यावे.

- (2) वमनाच्या अतियोगात खुप (उद्‌गार) येत असून रुग्णाला मुर्च्छा येत असेल तर धने, नागरमोथा, मोह (मधूक) आणि रसांजन यांचे समभाग चूर्ण मध मिसळून चाटण्यास द्यावे.

- (3) वमन होताना रुग्णाची जी आत गेली तर स्नेहयुक्त लवणमिश्रित प्रिय असणारे यूष, दूध आणि मांसरसाचा कवल धारण करण्यास लावावे

तसेच रुग्णाच्या समोर बसून इतरांनी त्याला आंबट पदार्थ दाखवीत खावे. यामुळे रुग्णाची जीभ स्वस्थितीत येते.

(4) वमन करताना जीभ बाहेर पडली तर तीळ आणि मनुका (द्राक्षे) यांच्या कल्काचा जिभेवर लेप लावून जीभ आत ढकलावी.

(5) वमनाच्या अतियोगामुळे बोलणे खुंटले किंवा इतर काही वातविकार झाला तर घृत व मांसरससिद्‌ध पातळसर यवागू पिण्यास द्‌यावी आणि स्नेहन स्वेदन प्रयोगसुद्‌धा

पेयादी संसर्जन क्रमाचे महत्त्व

वमितश्च विरिकश्च मन्दाग्निश्च विलङ्घितः ।
अग्निप्राणविवृद्ध्यर्थं क्रमं पेयादिकं भजेत् ॥

- -ज्याचे वमन किंवा विरेचन कर्म केलेले आहे,
- ज्याचा जाठराग्नी मंद आहे
- आणि ज्याने लंघन (उपवास) केले आहे
- त्याने आपला जठराग्नी व आपले शरीर, बल यांचे वर्धन करण्यासाठी पेया-विलेपीच्या क्रमाने पथ्याचा प्रयोग करावा.

आध्मानं परिकर्तिश्च स्रावो हृद्गात्रयोर्ग्रहः ।
जीवादानं सविभ्रंशः स्तम्भः सोपद्रवः क्लमः॥
अयोगादतियोगाच्च दशैता व्यापदो मताः ।
प्रेष्यभैषज्यवैद्यानां वैगुण्यादातुरस्य च॥

उपद्रव / व्यापद-10

- संशोधक औषधाच्या अयोग/अतियोगामुळे
- प्रेष्य (सेवक), औषध, वैद्य,रुग्णाच्या दक्ष नसण्यामुळे होतात

अयोगजन्य व्यापत

- -1 आध्मान,
- 2. स्राव,
- 3. हृदयग्रह,
- 4. अंगग्रह,

  5. स्तंभ,

  6. उपद्रव
- 7. क्लम

अतियोगजन्य व्यापत

8 परिकर्तिका,
9. जीवादान
10.गुदभ्रंश व संज्ञाभ्रंशरूपी विभ्रंश

आध्मान

बहुदोषस्य रूक्षस्य हीनाग्नेरल्पमौषधम् ।
सोदावर्तस्य चोत्क्लिश्य दोषान्मार्गान्निरुध्य च ॥५८॥
भृशमाध्मापयेन्नाभिं पृष्ठपार्श्वशिरोरुजम् ।
श्वासविण्मूत्रवातानां सङ्गं कुर्याच्च दारुणम् ॥५९॥
अभ्यङ्गस्वेदवर्त्यादि सनिरूहानुवासनम् ।
उदावर्तहरं सर्वं कर्माध्मातस्य शस्यते

कारणे	लक्षण	चिकित्सा
बहुदोष लक्षण अग्नी मंद उदावर्त ⇩ अल्प औषध ⇩ दोषोत्क्लेश ⇩ मार्गावरोध	❖ नाभीप्रदेश- आध्मान ❖ पृष्ठ पार्श्व शिरोरुजम् ❖ श्वास ❖ मल ❖ मूत्र ❖ अधोवायू } कष्टदायक अवरोध	अभ्यंग स्वेदन फलवर्ती निरूह अनुवासन बस्ती उदावर्तहारक कर्मे

परिकर्तिका

- स्निग्धेन गुरुकोष्ठेन सामे बलवदौषधम् ।
  क्षामेण मृदुकोष्ठेन श्रान्तेनाल्पबलेन वा ॥६१॥
  पीतं गत्वा गुदं साममाशु दोषं निरस्य च ।
  तीव्रशूलां सपिच्छास्रां करोति परिकर्तिकाम् ॥६२॥
  लङ्घनं पाचनं१ सामे रूक्षोष्णं लघुभोजनम् ।

कारणे	लक्षणे	चिकित्सा
स्नेहन गुरुकोष्ठ आमदोष दुर्बळ मृदुकोष्ठ श्रान्त अल्पबल बलवान औषध सेवन	तीव्रशूल फेसयुक्त रक्तस्त्राव परिकर्तिका	लंघन पाचन रूक्षोष्णं-लघुभोजन कृश- मधुरसात्मक पदार्थ बृहण उपचार आमदोषाचे पचन झाल्यानंतर परिकर्तिका- क्षार, अम्लमिश्रित - लघु आहार

चिकित्सा- वायूचे आधिक्य-
डाळिंबरसयुक्त तुपात कासीस-भस्म/क्षार/लवण- मिसळून पिण्यास .
किंवा डाळिंबाच्या सालीचे चूर्ण + आंबट दह्यात
किंवा देवदार/काळ्या तिळाचा कल्क + गरम पाण
किंवा अश्वत्थोदुम्बरप्लक्षकदम्ब- क्षीरपाक सिद्ध दूध
किंवा कषाय व मधुर पिच्छाबस्ति
ज्येष्ठमधाच्या कल्कसिद्ध तेलाचा अनुवासन बस्ती

परिस्त्राव

अल्पं तु बहुदोषस्य दोषमुत्क्लिश्य भेषजम्
अल्पाल्पं स्त्रावयेत् कण्डूं शोफं कुष्ठानि गौरवम् ॥
कुर्याच्चाग्निबलोत्क्लेशस्तैमित्यारुचिपाण्डुताः ।
परिस्त्रावः स तं दोषं शमयेद्वामयेदपि ॥69॥
स्नेहितं वा पुनस्तीक्ष्णं पाययेत विरेचनम् ।
शुद्धे चूर्णासवारिष्टान् संस्कृतांश्च प्रदापयेत् ॥70॥

कारणे	लक्षणे	चिकित्सा
बहुदोष अल्प मात्रेत औषध	कण्डूं शोफं कुष्ठ गौरव अरुची पांडुता जठराग्नी व बलाचा ऱ्हास तोंडाला पाणी सुटणे	अल्प दोष- शमन अधिक दोष- वसन स्नेहन - तीक्ष्ण विरेचन ग्रहणी अर्श चिकित्सेत- चूर्ण, आसव आणि अरिष्टे

हृदग्रह

- पीतौषधस्य वेगानां निग्रहान्यारुतादयः । कुपिता हृदयं गत्वा घोरं कुर्वन्ति हृदग्रहम् ॥7 1 || स हिक्काकासपाश्र्वार्तिदैन्यलालाक्षिविभ्रमैः । जिह्वां खादति निःसंज्ञो दन्तान् किटिकिटापयन् ॥ न गच्छेद्विभ्रमं तत्र वामयेदाशु तं भिषक् । मधुरैः पित्तमूर्च्छात कटुभिः कफमूर्च्छितम् ।।73 ।। पाचनीयैस्ततश्चास्य दोषशेषं विपाचयेत् । कायाग्नि च बलं चास्य क्रमेणोत्थापयेत्ततः ॥7.4॥ पवनेनातिवमतो हृदयं यस्य पीड्यते । तस्मै स्निग्धाम्ललवणं दद्यात् पित्तकफेऽन्यथा 75॥

कारणे	लक्षणे	चिकित्सा
वामक / विरेचक) औषध वमन मल- मूत्र - वेगांचा रोध अघोवायू - वातादी दोष-हृदयावर आघात- 'हृदग्रह	हिक्का कास पार्श्वपीडा दीनता लालास्त्राव दृष्टी विभ्रम (डोळे फिरविणे) जिह्वां खादति निःसंज्ञो दन्तान् किटिकिटापयन् (दातांचा कटकट आवाज	पित्तज मूर्च्छा-मधुर औषध वमन कफज मूर्च्छा- कटु द्रव्ये वमन ❖ पाचक औषध ❖ जठराग्नी व शरीरबल वृद्धी ❖ वातप्रकोप वमन- स्निग्ध लवणरसयुक्त पदार्थ ❖ पित्तज& कफज हत्शूल – रुक्ष, कटु आणि तिक्त पदार्थ

अंगग्रह

पीतौषधस्य वेगानां निग्रहेण कफेन वा ।
रुद्धोऽति वा विशुद्धस्य गृह्णात्यङ्गानि मारुतः ।
स्तम्भवेपथुनिस्तोदसादोद्वेष्टनमन्थनैः ।
तत्र वातहरं सर्व स्नेहस्वेदादि कारयेत् ॥77

कारणे	लक्षणे	चिकित्सा
❖ वामक/विरेचक औषध -औषधाने प्रवृत्त वेग अवरोध ❖ कफामुळे या वेगांचा रोध ❖ शोधनाचा अतियोग वायू कुपित-शरीर जखडल्याप्रमाणे	स्तम्भ वेपथु निस्तोद (सुया टोचल्याप्रमाणे वेदना) साद ष्टनमन्थन-दाबल्याप्रमाणे, पिळवटल्याप्रमाणे वेदना	स्नेहन स्वेदन वातनाशक चिकित्सा

जीवादान

अतितीक्ष्णं मृदौ कोष्ठे लघुदोषस्य भेषजम् ।
दोषान् हृत्वा विनिर्मथ्य जीवं हरति शोणितम्॥

कारण	लक्षणे	चिकित्सा
मृदू कोष्ठाच्या व्यक्तीला -अतितीक्ष्ण औषध दोषांना बाहेर काढून रक्तामध्ये क्षोभ- रक्ताला बाहेर रक्ताचे 'जीव नाव- रक्ताला बाहेर 'जीवादान'	तृष्णा, मूर्च्छा मद	संशोधनाच्या अतियोग- ज्या पित्तनाशक चिकित्सा ❖ जीवाभिसंधान- रक्तपानाने रक्तक्षयाची झीज भरून येते (मृगगोमहिषा) ❖ प्राणसंरक्षण ❖ दर्भमृदितं रक्तं बस्तिं ❖ शीतल पिच्छावस्ती ❖ घृतमण्डानुवासन बस्तिं ❖ श्यामाकाश्मर्यबदरीदूर्वोशीरैः शृतं पयः

- जीवरक्त आणि रक्तपित्त यांची परीक्षा-

❖ रक्त मिसळलेले अन्न कावळ्याला किंवा कुत्र्याला द्यावे. जर ते अन्न कावळ्याने किंवा कुत्र्याने खाल्ले तर त्याला जीवरक्त समजावे. जर त्यांनी ते खाल्ले नाही तर ते रक्तपित्ताचे रक्त समजावे

❖ एखादे पांढरे कापड रक्तात भिजवावे व वाळवावे. नंतर ते वाळलेले कापड गर पाण्याने धुवावे. जर कापडाचा रंग बदलला तर ते रक्तपित्त समजावे आणि कापड अगदी स्वच्छ झाले जीवरक्त समजावे

विभ्रंश

- गुदं भ्रष्टं कषायैश्च स्तम्भयित्वा प्रवेशयेत् । सामगान्धवंशब्दांश संज्ञानाशेऽस्य कारयेत् ॥85॥ यदा विरेचनं पीतं विडन्तमवतिष्ठते । वमनं भेषजान्तं वा दोषानुत्क्लिश्य नावहेत् ॥86॥ तदा कुर्वन्ति कण्ड्वादीन् दोषाः प्रकुपिता गदान्। स विभ्रंशो मतस्तत्र स्याद्यथा व्याधिभेषजम् ॥
- विभ्रंशाचे चिकित्सासूत्र : (1) गुदविभ्रंश- विरेचनाच्या अतियोगामुळे गुदभ्रंश झाला तर कषाय रमाच्या औषधांच्या क्वाथाने गुद धुवून त्याच औषधांच्या कल्काचा लेप लावून भ्रष्ट गद संकुचित करून ते आत स्वस्थानी घालावे.

चिकित्सा

1.गुदविभ्रंश-
विरेचनाच्या अतियोगामुळे गुदभ्रंश
-कषायैश्च स्तम्भयित्वा प्रवेशयेत्

(2) संज्ञाविभ्रंश–
विरेचनाच्या अतियोगाने मूर्च्छा –
शांत वातावरणात ठेवावे,
आश्वासन
संगीत आणि मधुर वाद्ये

3.अयोगजन्य विभ्रंश
वमन-विरेचन अयोग
दोषोत्क्लेश
प्रकुपित दोष बाहेर नगेल्याने
कंडू आदी उपद्रव

स्तंभ

कारण	लक्षण	चिकित्सा
स्नेहनानंतर स्नेहयुक्त वामक विरेचन औषधपान औषध दोषांनी आवृत दोषांना बाहेर काढत नाही. या स्थितीला 'स्तम्भ'	वातसङ्ग गुदस्तम्भ शूलैः क्षरति चाल्पशः (वेदना होऊन थोड़ा-थोडा मल बाहेर)	लंघन पाचन तीक्ष्ण बस्ती विरेचन

उपद्रव

रूक्ष विरेचन पीतं रूक्षेणाल्पबलेन वा मारुतं कोपयित्वाऽऽशु कुर्याद्योगनुपद्रवान् ॥
स्तम्भशूलानि घोराणि सर्वगात्रेषु मुहातः । स्नेहस्वेदादिकस्तत्र कार्यो वातहरो विधिः
॥91॥

कारण	लक्षण	चिकित्सा
रुक्ष व दुर्बल व्यक्तीने रूक्ष विरेचक औषध तात्काळ वायूला प्रकुपित करते व भयंकर उपद्रव	मूर्च्छा सर्वांगस्तंभ अतिशय शूल	स्नेहन-स्वेदनादी सर्व वातनाशक चिकित्सा

क्लम

.

कारण	लक्षण	चिकित्सा
मृदू कोष्ठ- स्नेहनानंतर मृदू औषध सेवन औषध कफ,पित्ताचा उत्क्लेश वायूला रुद्ध	तन्द्रा गौरव क्लम दौर्बल्यं चाङ्गसादं	तात्काळ वमन लंघन पाचन स्निग्ध द्रव्यांबरोबर तीक्ष्ण संशोधक औषध

अध्यायाचा उपसंहार

- व्यापदांची उत्पत्ती अकुशल वैद्याद्वारे केल्या जाणाऱ्या वमन व विरेचनामुळे होते
- त्या पूर्वी सांगितलेल्या व्यापदांची लक्षणे व चिकित्सासहित वर्णन केले आहे.
- बुद्धिमान वैद्याने या व्यापदांचे आणि त्यांच्या अवस्थांचे अगदी योग्य ज्ञान करून घेऊन योग्य प्रकारे संशोधन प्रयोग करावा.
- त्यामुळे व्यक्तीचे आरोग्य टिकेल.